

O CONXUNTO DE PETROGLIFOS DE CAMPO DA UZ (STA. MARÍA DE AREAS, CHANTADA) E AS VÍAS DE TRÁNSITO CARA O INTERIOR LUCENSE

Por C. RODRÍGUEZ RELLÁN, L. GORGOSO LÓPEZ, R. FÁBREGAS VALCARCE

GEPN, Departamento de Historia I. Facultade de Xeografía e Historia. USC.

«non poden xa levantar nin tirar unha lanza, porque as súas mans poden únicamente sostener o óso-que-escribe e eles están sempre sentados á sombra»

Tuiavii de Tiavea, Os Papalagui.

Keywords: Petroglyph, natural passes, megaliths, circular combinations

Abstract: We analyze in this paper a cluster of petroglyphs that are remarkable both for the complexity of some of them and also for its location further inland than usual in this sort of artistic phenomenon. At a smaller scale, we have found out that the rock art is particularly linked to small basins which are more protected from the cold winds and keep the green pasture even in the warmer months, and also to a series of natural passes that communicate the inland area of Galicia with the lands further to the west. That proximity to crossing points has been shown to exist also among the megaliths.

INTRODUCCIÓN

No ano 2005, co gallo da construción do parque eólico da Serra do Farelo, realizouse un estudio de impacto arqueolóxico¹ tanto da zona directamente

¹ Realizada pola empresa Gabinete de Arqueoloxía e Xestión de Patrimonio S.L. no marco da «Avaliación do Impacto Arqueolóxico do Parque Eólico da Serra do Farelo». Queremos agradecer a Mª JOSE BÓVEDA FERNÁNDEZ e a PAZ BLANCO SANMARTÓN a posibilidade non só de poder realizar o calcado das estacións senón tamén a cesión de tódolos datos para a súa publicación. Agradecemos asemesmo a ARTURO DE LOMBERA a súa colaboración nas tarefas de revisión dos calcos.

afectada polas obras como da área de cautela, o que incluía as estribacións Sur e Sureste do Farelo: o Monte do Seixo e Monte da Gurgulla. Neste último, xa se tiña noticia da existencia dun castro e varias estacións con gravados como as de Chan da Gurgulla ou Laxe Ferrada. Os labores de prospección permitiron localizar ata 12 estacións rupestres de diversa temática e complexidade cuxo calcado foi realizado polos autores do presente artigo. Enseguida se viu a necesidade da súa publicación, dado o interese e monumentalidade de algunha das estacións e a relación de proximidade existente entre este conxunto e a área estudada por varios de nós en anos anteriores².

A INVESTIGACIÓN DA ARTE RUPESTRE NO INTERIOR DE GALICIA

Dende antigo, as comarcas do interior de Galicia tiñan sido consideradas como áreas á marxe dos núcleos centrais de distribución do fenómeno rupestre, situados nas zonas costeiras suroccidentais de Galicia. Como resultado desta visión, nas provincias de Lugo e Ourense existiu ate hai ben pouco un baleiro case absoluto de petroglifos³ que se ten matizado grazas ás novas investigacións (véxase, por exemplo Barandela Rivero e Lorenzo Rodríguez, 2004) e prospeccións realizadas ó abeiro do desenvolvemento das obras públicas, as cales teñen dado lugar a un importante aumento das estacións coñecidas.

Na zona de estudio –que comprende a fronteira entre as Comarcas da Ulloa e do Deza– (Figura 10) obsérvase unha dinámica de descubertas ate certo punto dicotómica. En terras lucenses haberá que esperar ate a década dos noventa do pasado século para asistir a noticias de achados de estacións rupestres (Pena de Chaos e Pena da Moura, en San Fiz de Amarante, Antas de Ulla) (Costas Goberna et al., 1993/94); sen embargo, na comarca do Deza, xa en 1935 Sobrino Buhigas menciona, no seu *Corpus Petroglyphorum Gallaeciae*, a existencia dunha estación con gravados (en Campo do Xastre, Agolada), número que aumentará paulatinamente durante a década dos 50 coa aparición de varios petroglifos, entre eles o de A Picurela (Trabancas, Agolada) (Martínez López e Sobrino Lorenzo-Ruza, 1957) e o de Primadorno (Breixa, Silleda) que, ate o 2004, era o exemplo de gravados con armas máis oriental de Galicia.

Esta situación de contraste entre as dúas comarcas incrementouse aínda máis dende a década dos 80 cando diversos labores de catalogación dos concellos de Agolada, Rodeiro, Lalín, Vila de Cruces e Silleda deron como resultado a

² Dentro do marco do proxecto de investigación «Estratexias para a protección do patrimonio arqueolóxico inmóvel: o caso do megalitismo na comarca do Deza (Pontevedra)» realizado baixo a dirección de R. Fábregas Valcarce e cuxa zona de prospección intensiva, centrada na parroquia de Ventosa (Agolada), dista apenas 5 quilómetros do Monte da Gurgulla.

³ González Reboredo, no seu artigo de 1976 «Petroglifos da Provincia de Lugo» (González Reboredo, 1976) cita a existencia, en toda a provincia de Lugo, de tan só 10 estacións (unha delas, en Vilalba, xa por entón desaparecida).

documentación de un total de 28 estacións en toda a comarca (Rodríguez Álvarez et al., 2006) que se verían incrementadas ate as 84 tras as mencionadas labores de prospección realizados pola USC. Por outra banda, a descuberta de concentracións de petroglifos en áreas próximas ó límite coa Comarca da Ulla, facía prever que o baleiro nesta última era máis ficticio que real e que os achados irían producíndose paulatinamente, como parece que así ven sendo.

OS PETROGLIFOS DE CAMPO DA UZ

Campo da Uz atópase no lugar de A Somoza (Sta. Cristina de Areas, Chantada), nas estribacións surorientais do Monte Farelo, que serve de fronteira entre as provincias de Lugo e Pontevedra, nun lugar onde a altitude media supera os 750 m.s.n.m. A nivel xeográfico, as estacións sitúanse nun dos pasos principais entre o Val do Ulla e o Val do Arnego a través dos cales se supera a serie de cadeas montañosas que, en forma de cuña, configuran a Serra do Faro e as alturas circundantes ó Monte Farelo (todas elas superiores ós 850 m.).

O conxunto de petroglifos, composto por un total de 12 estacións, enmárcase nun rechán (Figura 1) situado nunha zona de fácil descenso dende a portela existente entre o Farelo e as alturas menores do Pico Pequeno ate o val do Rego das Veigas no que se localizan os actuais núcleos de poboación. Esta posición permítelle controlar dúas das principais vías de comunicación entre o Val do Ulla e o Val do Arnego. O rechán presenta unha sección ondulada na que se alternan dúas pequenas elevacións ou «lombos» que discorren en dirección NO-SL con senillas valgadas que, nos puntos de escasa pendente, forman brañas ou zonas húmidas nas que se acumula auga boa parte do ano (Figura 1).

As estacións sitúanse, en case todos os casos, no alto ou nas ladeiras de ditos «lombos» e nas proximidades das brañas. Os gravadores empregaron preferentemente tres tipos de soportes pétreos sen que poida detectarse a existencia de parámetro algúin na distribución dos motivos entre os distintos tipos de soporte. Documéntanse así batolitos de grandes dimensións e carácter conspicuo (caso de Laxe Ferrada , E 11, E 5 e, ate certo punto, Chan da Gurgulla); rochas planas de maior ou menor altura que por si soas non son especialmente rechamantes pero que forman parte de afloramentos graníticos visibles a maior distancia (caso de Pena das Pías, Cruz do Seixo e as Estacións 2, 3, 6, 8 e 10) e, finalmente, un terceiro tipo de soporte é o constituído por rochas planas a ras de terra escasamente notorios (caso de E1) ou soamente visibles dende un área moi concreta do espacio circundante (como E4).

A) Laxe Ferrada

Trátase dun gran batolito granítico inclinado cara ó Sur e cunha lonxitude de aproximadamente 20 metros de longo por 9 de ancho. Os motivos en ela gravados

dotan a esta rocha dunha gran monumentalidade non só polo número de combinacións circulares (35) senón tamén polo tamaño e espectacularidade de algunas das mesmas.

Entre todos os gravados destaca a gran combinación circular existente no Sector NO da pedra (Figura 2) composta por 7 círculos concéntricos con cazoleta central e apéndice que configuran un motivo de cerca de 2 metros de diámetro, que o converte no de maior tamaño tras o de Monte Tetón (Tebra, Tomiño). Xunto con éste, é de destacar outra gran combinación circular existente no cadrante SO (Figura 4) cun diámetro áñda superior ó anterior (206 cm.) pero que, sen embargo, debido as enormes dimensións e profundidade do suco exterior (8 cm. de grosor e 3 cm. de profundidade) fai que nos xurdan dúbidas acerca da súa cronoloxía e sobre a posibilidade de que sexa un engadido posterior, como podería indicar o feito de que se superpoña a varias coviñas ás cales eliminou parcialmente.

Dignos de destacar son tamén os dous círculos duplos que se configuran como un motivo recorrente da arte rupestre desta zona de Galicia ó documentarse en Laxe da Gurgulla e tamén en P11 de Coto Cornellal (Ventosa, Agolada). O máis grande destes, situado no sector SL (Figura 5) ten unha lonxitude total de 175 cm. e presenta dúas combinacións circulares con cazoleta central e apéndice conformadas por 6 e 4 círculos concéntricos respectivamente dos cales o exterior, en forma de oito, rodea totalmente ambas combinacións. O de menor tamaño, situado no Sector NO (Figura 2) presenta unhas características similares ó anterior agás polo feito de que o círculo exterior en vez de rodear completamente ambas combinacións realiza un quebro cara o exterior.

Ademais das devanditas, existen na rocha varias combinacións circulares que superan o metro de diámetro, o que converte a Laxe Ferrada nunha das rochas más impresionantes do interior de Galicia e confirma a tendencia cara un tamaño desacostumadamente grande destes motivos nos petroglifos desta área; tendencia xa amosada polas estacións veciñas de Pena dos Chaos e Pena da Moura nas que existen gravados de 100 e 95 cm. de diámetro (Costas Goberna et al., 1993/94: 264).

Outra das singularidades deste petroglifo son os numerosos engadidos posteriores (en gris nas figuras). Éstes materialízanse principalmente en forma de ferraduras (que lle dan nome a rocha) e cruces; as primeiras atópanse en toda a superficie da rocha, chegando mesmo a afectar a varios dos motivos prehistóricos coma un dos grandes círculos (Figura 4). Resulta curiosa tamén a existencia de varios antropomorfos e zoomorfos.

Nesta estación existen varias pedras más das cales unha presenta dúas combinacións mentres que nas outras se documentaron cazoletas e varios sucos que non debuxan ningún motivo identificable.

B) Chan da Gurgulla

Ó igual que no caso anterior, os gravados localízanse nun batolito granítico de considerables dimensións situado nun pequeno «escalón» a menor altura que os demais petroglifos. Está composto por dúas rochas das cales a segunda (Figura 6) contén unha soa combinación circular. O panel principal atópase nunha rocha de 18 por 10 metros orientado cara o L e no que os motivos se distribúen en dous niveis ou alturas. O primeiro nivel, situado a ras de chan, consta de 31 combinacións circulares mentres que o segundo conta exclusivamente con coviñas⁴ (Figura 6).

Entre os motivos identificables destaca unha combinación circular de aproximadamente 70 cm. de diámetro situada no extremo Sur da pedra (Figura 7) composta por 6 círculos concéntricos abertos para deixar paso a un apéndice que se bifurca no seu extremo final, configurando un motivo moi semellante a un dos do Grupo II de Monte dos Chaos ou outra de Pena da Moura, ambas a menos de 2 km. de distancia (Costas Goberna et al., 1993/94:278).

Destacables son tamén os dous círculos secantes existentes no sector central da pedra os cales acadan os 120 cm. de lonxitude (Figura 6). Neste caso é posible que exista unha superposición entre as dúas combinacións, se ben resulta difícil de determinar debido a erosión que afecta a un dos motivos (que provocou que pasara desapercibido na primeira das revisións). Outra das figuras de maior interese é a espiral existente no extremo Leste que, xunto coa identificada na Cruz do Seixo, veñen a acompañar ás localizadas en Pena da Moura e en varias estacións de Coto Cornella (Fábregas et al. 2005:260). Tamén hai que subliñar o xa mencionado círculo duplo existente nesta pedra e que é moi semellante ós descritos en Laxe Ferrada e que nesta rocha acada os 42 cm.

Neste petroglifo existen menos exemplos de accións posteriores de gravado que no caso de Laxe Ferrada, circunscribindose á zona superior da pedra (na zona inferior só debemos destacar un motivo cadrangular situado no sector central do panel).

C) Estación 1

A Estación 1 está composta por varias rochas das cales a principal, situada a ras de chan e apenas visible dende o contorno inmediato, resulta interesante pola concentración de combinacións circulares (5) nunha rocha de reducido tamaño. O panel, moi erosionado, presenta como figura principal unha combinación de gran tamaño bastante incompleta e conformada por 6 círculos concéntricos cando menos, que acada un diámetro próximo a 1 m. Nunha revisión posterior foi atopada unha segunda combinación anexa a ésta, que resulta apenas visible coa luz diurna

⁴ Esta ubicación de cazoletas na parte superior das estacións e as combinacións circulares no extremo inferior se ten comprobado tamén en P11 de Coto Cornella ou a propia Estación 1 de Campo da Uz.

e que, ó igual que na estación anterior, semella que poida atoparse infraposta ó círculo de maior tamaño e de sucos más nidios.

Os gravados históricos -cruciformes na súa maioría- teñen unha presencia importante, sobre todo tendo en conta o reducido tamaño do soporte. Algún destes motivos afectan gravemente á combinación principal, a cal alteran no seu sector central (Figura 8).

D) O resto das estacións

De entre as demais estacións debemos citar pola súa importancia a da Cruz do Seixo situada nun afloramento composto por multitud de rochas a ras de terra sobre as que se distribúen os motivos destacando entre todos eles unha pequena espiral e varias combinacións circulares.

A Pena das Pías, pola súa parte, está composta por dúas rochas, observándose na de menor tamaño dúas pequenas combinacións circulares mentres que na rocha principal asistimos a unha considerable concentración de coviñas así como algún cruciforme.

Finalmente, sobresaí polo seu carácter conspicuo a Estación 11, situada nun gran batolito de 30 m. de ancho por 20 de longo, situado na vertente norte dunha das valgadas que conduce ó Campo da Uz. Nesta estación están claramente diferenciados dous sectores: o panel vertical totalmente gravado con unha corentena de cruces e varias ferraduras e o panel horizontal, ocupado por cazoletas e dúas combinacións circulares de entre 20 e 30 cm. de diámetro.

As estacións de Campo da Uz a través do tempo

Que o rechán no que se atopan os petroglifos foi escenario de actividades humanas ó longo da protohistoria queda ben patente pola presenza dun castro que ocupa a ruptura NL do rechán (Figura 1). Sen embargo, semella que os seres humanos frecuentaron con asiduidade o entorno de Campo da Uz en distintos momentos da historia, deixando a súa pegada nos petroglifos.

Todas as estacións documentadas nesta área atópanse alteradas en maior ou menor medida pola presencia de gravados cuxa cronoxía cremos que debe situarse, na inmensa maioría dos casos, en distintos momentos da nosa era, chegando algúns deles a terse realizado en épocas relativamente recentes ou incluso sub-actuais. Este dilatado proceso ten fornecido ás rochas do contorno dun importante catálogo de motivos (Figura 9) que se ubican nas zonas baleiras dos paneis pero tamén sobre os propios gravados prehistóricos ós cales alteran, pero en ocasións tamén complementan.

Este fenómeno comeza xa en época prehistórica durante a cal o gravado semella ter sido froito dun proceso diacrónico, como evidenciarían as aparentes superposicións de combinacións circulares documentadas en Laxe da Gurgulla e a Estación 1. As alteracións afectan por igual a todas as estacións documentadas,

inclúan estas combinacións circulares ou soamente coviñas. Si se observa, sen embargo, unha maior concentración en aquelas pedras que son más visibles, de aí que as rochas más densamente alteradas sexan, nesta orde, E11 e Laxe Ferrada. A excepción a este fenómeno o supón Chan da Gurgulla a cal apenas está modificada, non obstante, se ben esta presenta un gran dominio visual non resulta especialmente visible dende o entorno inmediato. En canto a tipoloxía dos motivos históricos, asistimos a presenza dunha densa variedade de cruciformes que van dende os simples ate os más elaborados con pedestais ou inscritos en cadrados ou círculos (Figura 9), existen tamén varios tipos na Estación 11 que, ó presentar a parte inferior dividida, dan a impresión de que puideran tratarse de representacións esquemáticas da figura humana, como pode ocorrer en outros lugares de Galicia (caso, por exemplo, do petroglifo de Borna, en Moaña ou o de Bealo, en Boiro). O tipo de suco destes motivos é netamente diferente ó dos prehistóricos, amosando unha anchura e profundidade importantes así como unha sección en «v» ou tamén cadrangular caracterizada por bordes vivos. O feito de que existan distintos niveis de erosión e desgaste neste tipo de motivos, mesmo dentro do panel, é o que nos leva a pensar nun proceso de gravado dilatado no tempo.

Para o gravado das cruces se escolle, de permitilo a rocha, os paneis verticais ou de maior inclinación nos cales os motivos poden ser visibles a maior distancia. Este tipo de pauta pode verse, por exemplo, en Laxe Ferrada onde os gravados históricos, a pesar de estar presentes por toda a superficie, se concentran en maior número na parte baixa e de maior inclinación da pedra. Sen embargo, o exemplo más claro atopámolo na Estación 11 onde existe unha dicotomía entre a localización de cruciformes e ferraduras, situados no panel vertical que mira directamente cara a valgada, e a das coviñas e combinacións circulares que o fan na parte horizontal superior. Este tipo de dinámica se pode documentar en outras áreas con arte rupestre e probablemente teña que ver co cambio da concepción da paisaxe e dos marcadores en ela inseridos que se dá co cambio de mentalidade das sociedades campesiñas modernas.

Xunto coas cruces o motivo histórico más frecuentemente representado é o das ferraduras. Se temos en conta tanto o tipo de suco como a posición que ocupan dentro dos paneis, este tipo de figuras evidencian un comportamento case idéntico ó das cruces. Ó igual que presentan un suco normalmente ancho, de arestas más ou menos vivas e de sección cadrangular. As medidas normais van dende os 10 ate os 15 cm.

Máis alá destas formas más frecuentes, os exemplos más salientes de engadidos modernos son os antropomorfos e zoomorfos identificados en Laxe Ferrada. No referente ó primeiro grupo, está conformado por dúas figuras, ambas tocadas con chapeu, situadas nos extremos NL e SO do gran panel (Figuras 3, 4 e 9). A súa forma xeral é cadrangular e en ambos casos aparecen marcadas as extremidades superiores. A cabeza represéntase de perfil podendo identificarse trazos como a boca e o nariz (Figura 9). A figura de maior tamaño aparece

relacionada con varios alfabetiformes, ferraduras e cruciformes mentres que a máis pequena o fai con ferraduras e unha combinación circular.

Outro exemplo peculiar é o dos cinco zoomorfos que, representando a figura dunha ave (posiblemente unha pita ou pomba), se atopan concentrados no sector NL de Laxe Ferrada (Figura 3). Resulta curioso o nivel de integración destes motivos con algúns gravados prehistóricos como combinacións circulares ou cazoletas (Figura 9). Todos se atopan na dirección da inclinación da rocha excepto a superior, inacabada, que se atopa ó revés.

O tipo de suco de antropomorfos e zoomorfos ten unhas características diferentes ós do resto de motivos históricos. Os primeiros, a diferencia destes últimos, presentan un suco moi estreito e pouco profundo, feito que indicaría, ó noso xuízo, que se tratan de figuras moi recentes, realizadas quizais a principios ou mediados do século pasado.

Xunto con estos motivos pódense observar outros de máis difícil interpretación como círculos ou liñas acabadas en coviñas (Figura 9).

O motivo polo que se engadiron motivos durante a nosa era cremos que non se debe exclusivamente á «erradicación ou substitución do valor simbólico» dos petroglifos mediante a inclusión de motivos cristianizadores –aínda que esto se de en algún caso– senón que parece ir un pouco máis alá ó observarse unha certa convivencia entre os gravados. Así, atopamos que a destrucción de motivos está ausente e a superposición de uns con respecto a outros (visible en varias das combinacións circulares de Laxe Ferrada e na Estación 1) é relativamente escasa. Pola contra, incluso en algúns casos, asistimos a unha certa relación de complementariedade entre ambos tipos de motivos. Este feito resulta especialmente visible no caso dos zoomorfos en contacto con unha combinación circular e unha coviña en Laxe Ferrada.

Un caso máis complicado o supoñen os sucos perimetrais do gran círculo do sector NO desta mesma estación os cales, pola súa inusual anchura e profundidade así como pola súa sección cadrangular nos fan pensar en engadidos posteriores (se ben non recentes dado o nivel de erosión das arestas, moi superior ó observable en outros motivos como cruces e ferraduras) como tamén podería indicar o feito de que semelle afectar a varias coviñas que, polo tanto, poderían ser anteriores.

No que se refire á cronoloxía deste proceso de adición de motivos ós petroglifos, é posible que, dadas as súas características xerais, se trate dun fenómeno de ampla duración e que podería ter sido iniciado polos propios grupos prehistóricos. Neste senso cremos que existiron ó menos tres episodios de adición. Un primeiro podería ter lugar en algún momento da prehistoria ou protohistoria e resulta da realización dos grandes sucos periféricos que rodean a unha das combinacións circulares de Laxe Ferrada e que, dado o seu nivel de erosión, resultan difíciles de asignar a un momento recente, sobre todo se son comparados con cruces ou ferraduras. A razón desta adición poderíamos buscala na tentativa de incrementar a visibilidade da estación ou mesmo establecer un

vínculo con tradicións devanceiras. Un segundo episodio sería o de época histórica e tería como finalidade a apropiación simbólica dun lugar que, pola presenza do castro e os petroglifos, podía ser entendido como alleo e perigoso polas sociedades que habitaron as proximidades durante a Idade Media e Moderna. Neste momento se gravarían boa parte das cruces, as ferraduras e os círculos simples (Figura 9), que comparten as mesmas características do suco e os parámetros de disposición dentro dos paneis.

Consideramos, polo tanto, pouco factible a posibilidade –ó menos no caso dos petroglifos de Campo da Uz– dunha cronoxía diferente para motivos como ferraduras, cruces inscritas en círculos ou círculos simples, como sí fan outros autores que as asocian ó denominado «Estilo Esquemático Atlántico» datado na Idade do Ferro (Santos, 2005; unha crítica a esta proposta en Costas et al. 2006). Este convencemento vennos dado polo feito de que non só non se poida diferenciar, no caso concreto de estudio, os sucos destes motivos con respecto ós dos cruciformes senón que ademais comparten con estes últimos unha ubicación preferente dentro dos paneis (en sectores verticais ou cunha maior pendente como ocorre en E11 e Laxe Ferrada). Polo tanto, para recoñecer a cronoxía protohistórica de ferraduras e demais motivos habería que facelo tamén cos cruciformes, dada a ausencia de diferenzas salientables entre ambos conxuntos.

Finalmente, un terceiro momento de adición de motivos sería cando se inclúen os zoomorfos, antropomorfos e alfabetiformes a eles vinculados. Pensamos que este tipo de motivos, dadas as súas características, se realizan en tempos recentes, quizais durante o século pasado, e que a súa orixe hai que buscala nunha motivación puramente emuladora ou lúdica, sendo executados por individuos que xa non percibían nos símbolos prehistóricos unha ameaza que neutralizar, de aí que incluso en ocasións se busque complementar varios deses motivos, como no mencionado exemplo do zoomorfo vinculado á combinación circular de Laxe Ferrada⁵. Un caso semellante ó que acabamos de describir podería ser, por exemplo, o de Laxe da Sartaña (Porto do Son) (Rey e Soto ,1996)

Os petroglifos no seu contorno

Dende hai xa case dúas décadas existe a tendencia a estudar a arte rupestre en conxunto coa súa ubicación espacial, outorgándolle a estas representacións, ademais do seu valor simbólico, un papel de marcadores ou fitos na paisaxe deixados polos individuos prehistóricos (Bradley, 1997). Como resultado deste tipo de estudos, se teñen identificado unha serie de parámetros de ubicación (Bradley et al.,1994/95; Santos,1999) destes monumentos e se ten definido, con maior ou menor éxito, a súa relación con outros fenómenos arqueolóxicos como

⁵ A pesar de que este tipo de zoomorfos se poderían interpretar como unha pomba, símbolo do Espírito Santo e polo tanto do cristianismo, non cremos que teñan unha finalidade cristianizadora ó igual que os cruciformes.

o megalitismo (Villoch, 1995). Os interesantes resultados obtidos fan que un estudo espacial non se poida obviar á hora de realizar unha análise dun conxunto de petroglifos.

As estacións descritas nas páxinas anteriores sitúanse en case a súa totalidade no alto ou nas ladeiras dos «lombos» nos que se divide o rechán de Campo da Uz (Figura 2), os cales poden ter xogado un papel importante como vías de tránsito dende o val cara ás alturas da serra. Por outra banda, evidénciase unha concentración dos petroglifos nas inmediacións das zonas de asolagamento, semellando incluso que describan un pequeno arco arredor delas (caso de Laxe Ferrada, Pena das Pías e a Estación 1 situadas a escasos metros dunha pequena braña). Pola contra, tamén se poden observar como outras estacións presentan unha posición que poderíamos considerar periférica con respecto ás demais. Trátase das rochas de Laxe da Gurgulla, Cruz do Seixo e E11: todas elas se sitúan nas vertentes das valgadas que serven de acceso superior e inferior ó rechán (Figura 2); un caso especial parece ser o de Chan da Gurgulla a cal se atoparía na zona de confluencia das dúas principais zonas de menor custo de tránsito e subida cara Campo da Uz e as alturas do Farelo.

Esta relación que semella existir entre petroglifos, vías de tránsito e brañas ou zonas de asolagamento é coñecida dende hai varios lustros (Bradley, 1997) e dito parámetro de distribución foi recoñecido en áreas como Chan da Lagoa (Campo Lameiro) ou Fentáns (Cotobade) (Bradley et al. 1994) ou en estacións rupestres de Muros e Rianxo (Bradley et al. 1994/95). Na case totalidade destes exemplos non só se asiste a unha relación directa entre zonas húmidas e petroglifos senón que tamén, ó igual que semella pasar coas estacións de Campo da Uz, se documenta a existencia de motivos abstractos nas valgadas de acceso a estas zonas húmidas (*Ibidem*:76). De xeito xeral, tense interpretado esta relación (segundo case sempre as propostas establecidas por M. Casimir nos seus estudos sobre poboacións pastorís actuais do Norte de África) como o resultado da concepción do espacio e territorio das sociedades productoras cunha importante base pastoril e, xa que logo, cun alto grao de mobilidade. Estes grupos tenderían a remarcar os seus dereitos sobre un determinado territorio así como aquellas áreas especialmente interesantes a nivel subsistencial ou simbólico.

Éste parece ser o caso das zonas húmidas e abrigadas como Campo da Uz, as cales fornecen pasto fresco incluso nos meses más calorosos do verán polo que serían especialmente cobizadas ben como terreo de caza ou ben como zona para o pastoreo, de aí o interese por remarcállas mediante signos e símbolos identificables por parte de grupos competidores. No caso do Campo da Uz, esta vinculación entre as zonas húmidas e o pastoreo parece ter existido ate momentos relativamente recentes dado que non se observan evidencias de que o terreo fora empregado para a agricultura, a pesar da súa proximidade a núcleos habitados.

Estas «lombas» semellan ter servido, ademais de para o tránsito, como algún tipo de elemento delimitador dado que o maior número de estacións (66%) con presencia de motivos complexos (combinacións circulares) así como aquellas

dunha maior monumentalidade se localizan ó Suroeste da más occidental de ditas elevacións (a cal, por outra banda impide a relación visual directa entre o castro e as grandes estacións de Laxe Ferrada ou E 1) mentres que as estacións nas que só se documentan coviñas e motivos históricos o fan maioritariamente na parte nororiental da mesma e, aquelas nas que se dan combinacións circulares, se atopan inseridas nos puntos de entrada e saída do rechán a través da valgada setentrional (E 11).

Esta diferencia na natureza dos motivos entre unha e outra metade do Campo da Uz se debe, cremos, a unha concentración dos petroglifos senlleiros no entorno da más protexida das dúas brañas ou zonas de asolagamento. Así, mentres a parte setentrional do rechán está exposta ós ventos do Norte, a meridional está moito más resguardada grazas a presencia da propia lomba na que se ubican os petroglifos. Por outra banda, dende a parte Sur do rechán se asiste a un maior control visual sobre o Val do Veigas.

Ademais dos indicios que, a nivel microespacial, vinculan ós petroglifos de Campo da Uz con brañas e vías de tránsito, consideramos que esta función das estacións como marcadoras de determinados elementos da paisaxe se pode enfocar nunha escala más ampla, na que este fenómeno sexa analizado en conxunto xunto con outras manifestacións arqueolóxicas, como os túmulos.

A noción da vinculación entre estacións con arte rupestre e mámoas non é nova (Villoch, 1995) nin tampouco a consideración como obxecto de estudio da globalidade dos conxuntos megalíticos (Bradley et al. 1994/95) ou dos petroglifos (Santos, 1999:105) que se enmarcan dentro dunha unidade fisiográfica cos límites ben definidos (serra, península, etc.). O feito de considerar como unha unidade de análise un conxunto de manifestacións derivadas dun fenómeno tan amplo como o megalítico ou o da arte rupestre galaica nunha área concreta debe ser entendido simplemente como unha ferramenta metodolóxica que nos permita ampliar a nosa esfera interpretativa e así poder enunciar hipóteses con un maior grao de alcance que o da mera visión dun xacemento concreto. Sen embargo, o traballo debe estar presidido pola noción de que o conxunto de estudio, polo simple feito de selo, foi dotado por nós de uns atributos artificiais como pode ser o da simple continxencia espacial que poden facernos esquecer que o que hoxe albiscamos como un todo único e na realidade froito dun longo proceso de formación durante o cal a súa natureza e significado puideron mudar ostensivamente⁶.

Na zona na que se ubican os petroglifos de Campo da Uz existen diversas vías polas que é posible un tránsito entre os vales do Ulla e do Arnego (Figura 10, liñas descontinuas) aproveitando a existencia de portelas como as situadas entre Pena

⁶Neste senso consideramos que estes cambios producidos na interpretación da paisaxe arqueolóxica non poden ser simplemente superados dende unha perspectiva de corte fenomenolóxico na cal se tenden a considerar como universais percepcións que non sabemos ate que punto están condicionados pola sociedade de orixe.

Muíños e o Farelo, entre éste e Coto Redondo ou entre este último e Coto das Moreniñas (Figura 10). Todos estes pasos son atravesados por unhas pequenas dorsais que, discorrendo en dirección NL-SO, penetran polo Val do Arnego para acabar rematando no río do mesmo nome. Estas dorsais atópanse separadas entre si polos afluentes orientais do Arnego: o Ferreiroa –máis ó Norte– o Az, o Turubelo e o Rego Pequeno. O cumio destas alturas debeu xogar un papel fundamental debido á facilidade de tránsito (derivada da ausencia de pendentes superiores ó 5 % e da escaseza de cursos de auga que dificulten o paso).

A importancia destas dorsais tería sido fundamental durante a prehistoria evidenciándose unha especial relación entre estos puntos da paisaxe e fenómenos como o megalitismo (Villoch, 1999). A zona do Val do Arnego non escapa a esta dinámica e pódese observar unha clara relación entre a situación das principais necrópoles e túmulos megalíticos documentados nesta zona⁷ e as principais vías de paso seguindo a zona alta destas dorsais (Figura 10).

Esta relación entre as vías de tránsito e os túmulos megalíticos tamén se pode ampliar ás estacións rupestres documentadas na zona de estudio dado que Campo da Uz se sitúa na intersección de dúas desas zonas de paso principais (Figura 10): por un lado a que xa temos descrito en páxinas anteriores e que discorre dende a portela existente entre o Farelo e o Pico Pequeno (á cal se chega a través dunha das dorsais intermedias que cruzan o Val do Arnego) para logo baixar a través das estribacións setentrionais do Farelo cara o Val do Ulla, estribacións estas que levan dende Campo da Uz cara ó fondo do val e nas que precisamente se atopan os petroglifos de Pena de Chaos e Pena da Moura (Figura 10, puntos 1 e 2). Por outra banda, as estacións da Uz exercen un domino visual claro cara á portela existente entre o Farelo e Coto Redondo pola que tamén discorre unha segunda vía de tránsito natural ó longo do cumio dunha dorsal intensamente ocupada por mámoas e petroglifos (Figura 10)⁸.

Así pois, os petroglifos de Campo da Uz e os veciños de Pena de Chaos e Pena da Moura están a ocupar un lugar intermedio entre o val e as alturas maiores do Farelo e das dorsais nas que se ubican os túmulos megalíticos. Este papel de marcadores do límite entre val e serra se observa tamén noutras estacións próximas, as cales están a marcar a baixada cara os vales fluviais e/ou a proximidade a lugares de vao dos cursos fluviais, como ocorre no caso de Coto Cornellal e Namelas onde se localizaron case unha trentena de estacións (incluíndo varias representacións de armas) acompañadas de 15 túmulos megalíticos (Rodríguez Álvarez *et al.* 2006).

⁷ A ubicación de túmulos e petroglifos que aparecen na Figura 10 son froito das labores de prospección realizadas no marco do proxecto referido. Outras, como as más próximas a zona de a Gurgulla (apenas uns 400 metros ó SO desta estación) atópanse ainda inéditas (tratándose de tres túmulos e ó menos dúas estacións con coviñas e algunha combinación circular).

⁸ Esta zona de paso debeu xogar un importante papel non só durante a prehistoria senón en épocas posteriores como indica a existencia de 5 asentamentos castrexos e dunha fortaleza medieval nas inmediacións desta portela.

A observación de que os petroglifos se localicen preferentemente nas áreas de transición entre os vales a as zonas altas vai ligada unha vez máis co papel demarcador, esta vez do límite entre os espacios habitados e non habitados polos grupos prehistóricos (Santos, 1999; Fábregas, 2001). Partimos da idea de que os hábitats destes grupos se localizarían nas zonas altas das dorsais e serras, en puntos próximos a túmulos megalíticos e a brañas mentres que as zonas do fondo de val permanecerían, no fundamental, desocupadas (Méndez, 1994). Esta hipótese cobra cada vez más força grazas os achados arqueolóxicos; así, dous dos posibles asentamentos descubertos nas zonas veciñas, como o de Os Sagueiros (Auga Levada, Rodeiro) (Figura 10, rombo branco) e o de Alto de San Miguel (Borraxeiros, Agolada), ambos con abundante material en superficie assignable ó Calcolítico e Bronce (Fábregas et al., 2004:47), se sitúan no alto destas dorsais e a escasos metros de túmulos megalíticos e zonas de braña, así como tamén de estacións con arte, fundamentalmente coviñas. Esta vinculación entre posibles zonas de hábitat e estacións con presencia de coviñas xa se ten documentado en outras zonas de Galicia (Concheiro e Gil Agra, 1994:142).

Na zona de estudio pode observarse, ademais, como semella producirse unha concentración de arte rupestre nos extremos das dorsais que cruzan o Val do Arnego, sobre todo nas áreas próximas a este curso de auga (Figura 10). Así, na dorsal setentrional, asistimos a unha acumulación de petroglifos nas inmediacións do actual núcleo urbano de Agolada, ó Norte do Río Ferreiroa, conformada polas estacións de Campo do Xastre e Coto Coitimil, onde tamén se localiza unha importante cantidade de mámoas. Ademais este é un lugar de confluencia entre a dorsal que discorre L-O dende o Farelo e a que vai en dirección N-S arrancando dende o curso do Ulla.

No caso da dorsal que, entre o Ferreiroa e o Az, transcorre dende o Farelo, tamén asistimos a unha concentración nos tramos finais da mesma, xa preto do seu límite. Aquí, no Monte das Fontelas (Ventosa, Agolada) atopamos varios petroglifos, incluíndo o de Fontelas VI con más de 20 combinacións circulares. Este comportamento volve repetirse tamén nas dorsais meridionais que arrancan dende as estribacións de Coto Redondo e Coto de Vilanova.

Sen embargo, será a dorsal que arranca xusto ós pés de Campo da Uz e que discorre entre o Turubelo e o Rego Pequeno a que evidencia dun xeito más claro esta dinámica. Se consideramos esta figura fisiográfica e os xacementos arqueolóxicos en ela contidos como unha unidade de análise, observamos que a maior concentración de petroglifos se da nos extremos da dorsal e, entre elas, se atopan os petroglifos de maior monumentalidade.

O extremo Oeste desta dorsal ven marcado pola área Coto Cornellal-Namelas a cal posúe máis de 25 estacións rupestres en apenas 1,45 Km², o que supón unha densidade de 17,24 petroglifos por Km² (densidades semellantes ás existentes en zonas como o propio Campo Lameiro) entre os que se inclúen exemplos tan salientables como Coto da Aspra, cunha decena de representacións de armas, ou P 20, P21 e P11 de Coto Cornellal (con dous escutiformes, un puñal e máis de 30

combinacións circulares, respectivamente). No que se refire a concentración oriental, ésta se define polo conxunto Campo da Uz-Pena de Chaos-Pena da Moura no cal se localizan 14 estacións en apenas 3, 42 Km², é dicir, unha densidade de 4 petroglifos por Km² que está moi por riba da media das árees circundantes, pero que resulta meramente aproximativa, se temos en conta que áinda non se prospectou intensivamente o espacio existente entre Campo da Uz e os petroglifos de Amarante onde sabemos con toda seguridade da existencia de varias estacións inéditas, entre as cales, de repetirse a dinámica documentada no extremo contrario da dorsal, non sería desatinado pensar na posibilidade de que inclúíran representacións de armas.

O TRÁNSITO DEZA-ULLOA NA MOVILIDADE INTERCOMARCAL.

Algúns autores téñense referido a existencia de diferenças rexionais entre o Oeste e o Leste de Galicia, que parecen darse en determinados elementos da cultura material que forman parte dos enxovais megalíticos, como os ídolos ou as puntas de frecha (case que exclusivas da zona occidental de Galicia) por un lado e láminas de aixada, bipennes ou mazas quebracabezas (exclusivas da zona oriental) por outro (Criado e Fábregas, 1994:35).

Esta dicotomía, que segundo estes autores atende á posible existencia de diferentes tradicións nos momentos tardíos do desenvolvemento do megalitismo galego, materializaríase na existencia de dúas árees deste fenómeno: unha que iría a coincidir coas actuais provincias de A Coruña, Pontevedra e a parte Centro e Sur de Ourense e unha segunda que ocuparía a cuenca hidrográfica do curso superior do Río Miño e que abranguería case toda a provincia de Lugo (excepto a Mariña) e o límite Norte da de Ourense (*Ibidem*:38). Dada esta circunstancia, aquelas zonas que facilitasen de xeito natural o tránsito dende ou cara a bacía do Miño cobrarían especial importancia e, de feito, se constata unha concentración de túmulos megalíticos neses lugares de paso, chegando a documentarse unha densidade de entre 3 e 6 túmulos por Km²⁹ (Criado e Fábregas, 1994:41). Entre esas árees se cita a Serra da Faladoira, As Pontes de García Rodríguez, Galiñeiro, a área de Teixeiro-Reborica ou a Serra do Bocelo. Xunto a elas, tamén se menciona outra, situada nas inmediacións do Val do Ulla, sobre a cal non se dá, nese momento, maior información áinda que se apunta a que neste lugar podería existir un fenómeno de concentración megalítica semellante (*Ibidem*:45).

Así pois, cremos que –á falta do coñecemento do que ocorre na entrada oriental do Val do Ulla– esta zona de tránsito pode situarse entre o Val do Ulla e o do Arnego. A prol desta posibilidade obra a presenza de un gran número de necrópoles megalíticas nas distintas dorsais que acaban no Arnego, todas elas

⁹ Sendo as densidades «normais» de entre 1 e 1,3 megalitos por Km².

superando o índice normal de densidade. A elo se debe sumar as xa mencionadas concentracións de estacións rupestres, sen parangón nas proximidades. Hai algúñ área onde esta densidade é especialmente grande, éste é o caso da dorsal existente entre o Turubelo e o Rego Pequeno que remata na portela entre o Farelo e Coto Redondo na que se ubican os petroglifos de Campo da Uz. Dita área, de apenas 20 Km² está ocupada por un total aproximado de 45 túmulos, o que supón unha densidade de 2,25 mámoas por Km², case un punto por enriba da media normal e, áinda que non supera as ratios de concentración de áreas como a de As Pontes de García Rodríguez, sí presenta unha densidade maior que a da propia Serra do Bocelo que, con 10 túmulos menos na mesma superficie, se cita como unha das zonas de tránsito más características (Criado e Fábregas, 1994:45). Este fenómeno, áinda que acada a súa máxima expresión na dorsal na que se insiren os petroglifos de Campo da Uz, se repite en outras zonas de paso, como a existente entre Pena Muíños e o curso do Ulla onde, nas parroquias de Borraxeiros e Ramil (Agolada), se localiza o conxunto de San Miguel de Vilanova-A Lagoa, con 26 mámoas, media ducia de petroglifos e un posible asentamento nunha superficie de apenas 12 Km².

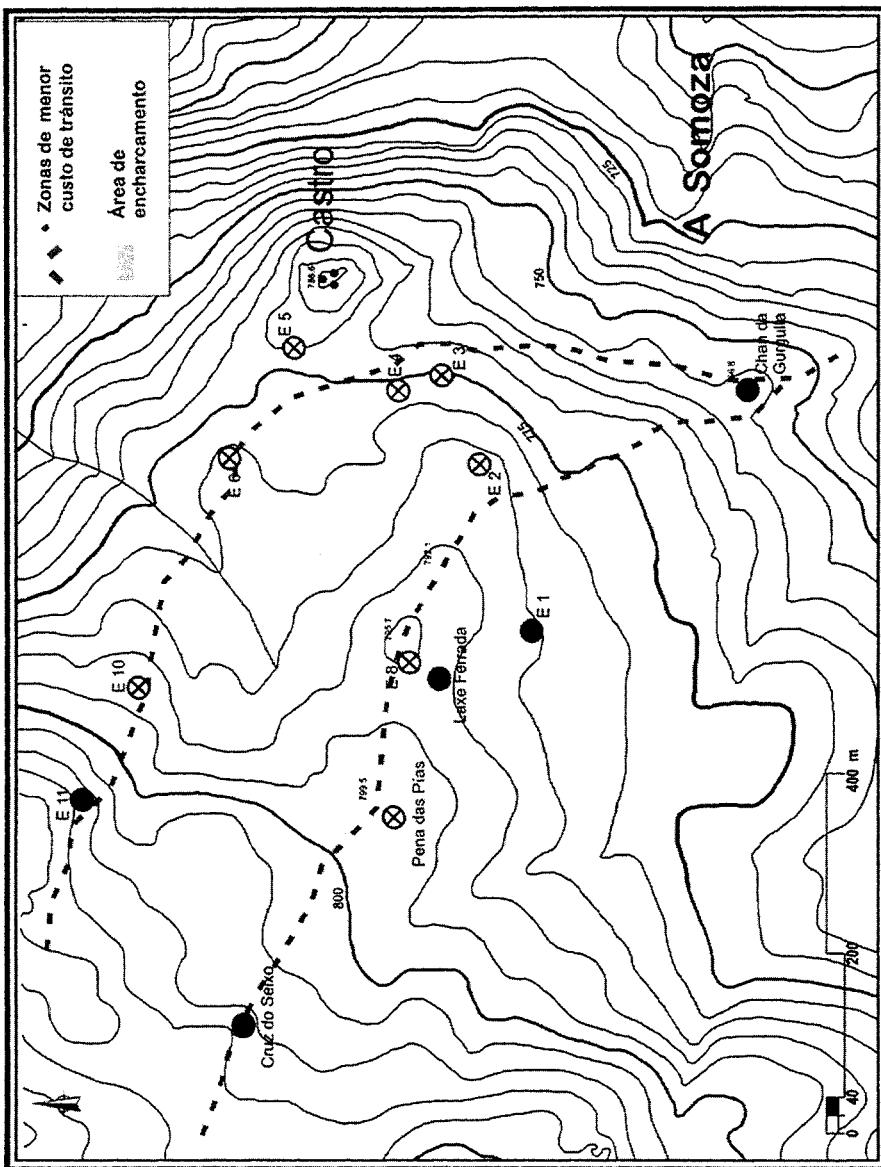

FIGURA 1: Conxunto de petróglifos de Campo da Uz. ◊ Estacións con covñas e motivos históricos. ● Estacións con motivos complexos).

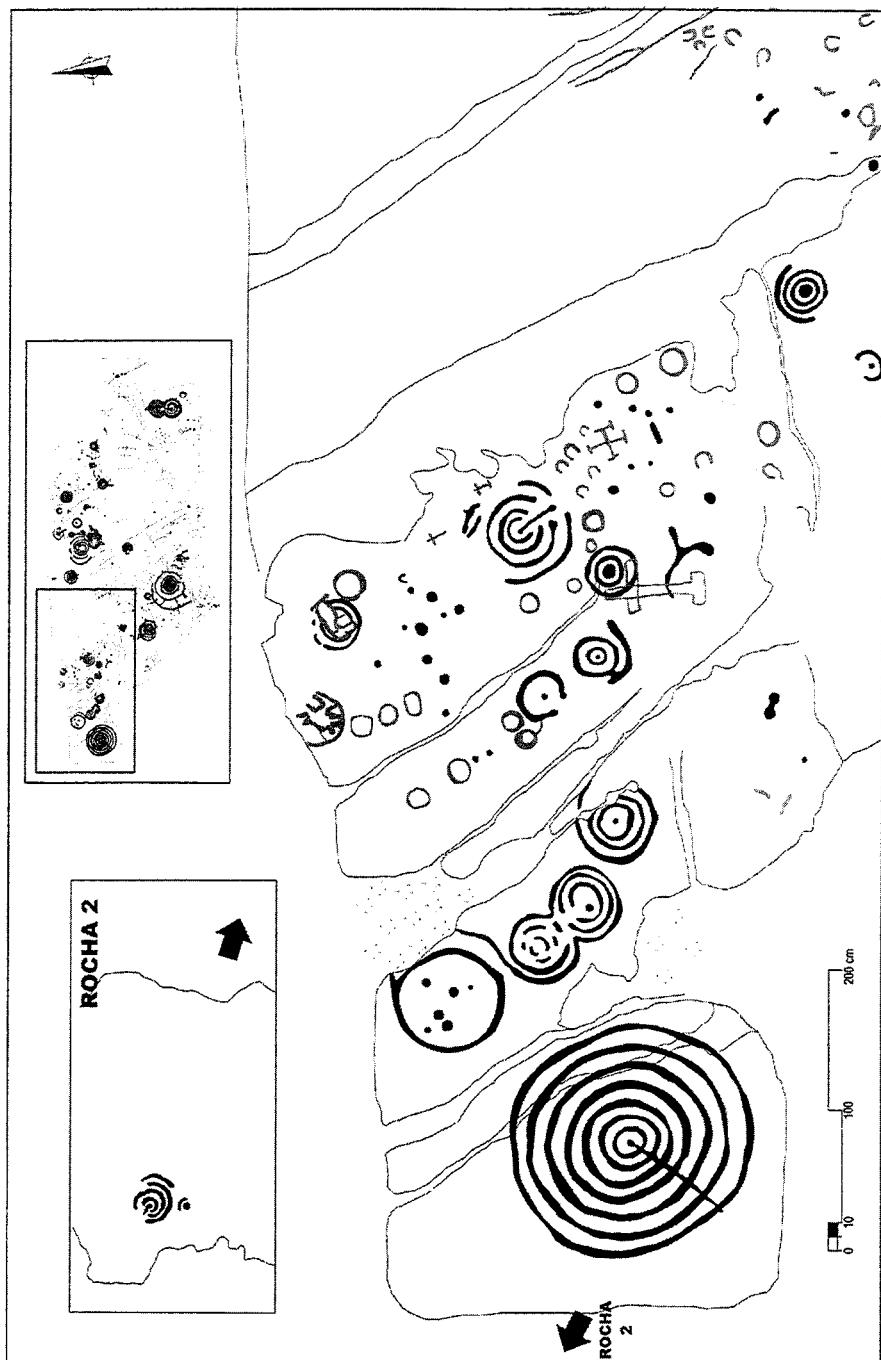

FIGURA 2: Laxe Ferrada. Sector NO.

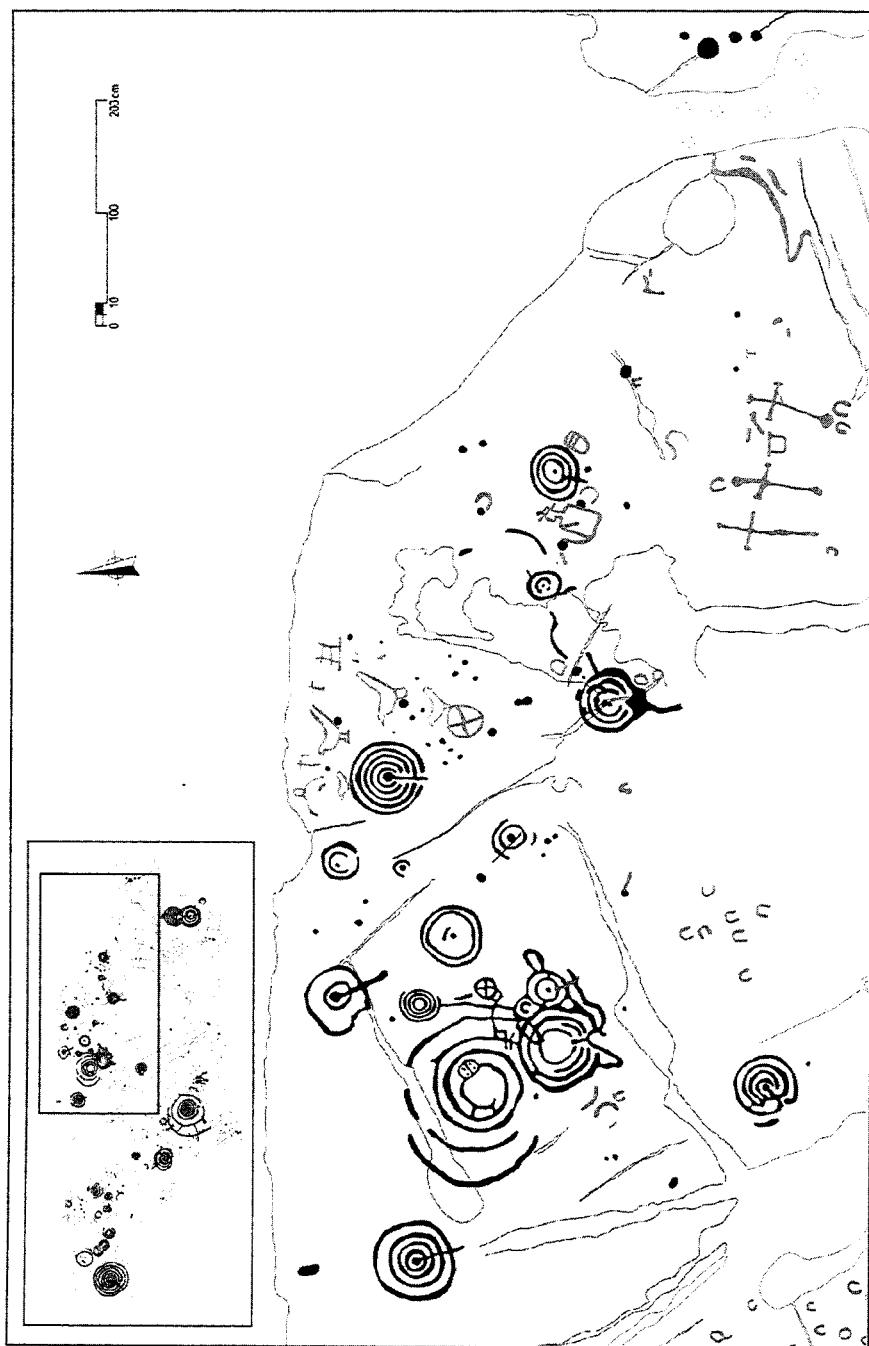

FIGURA 3: Laxe Ferrada. Sector NL.

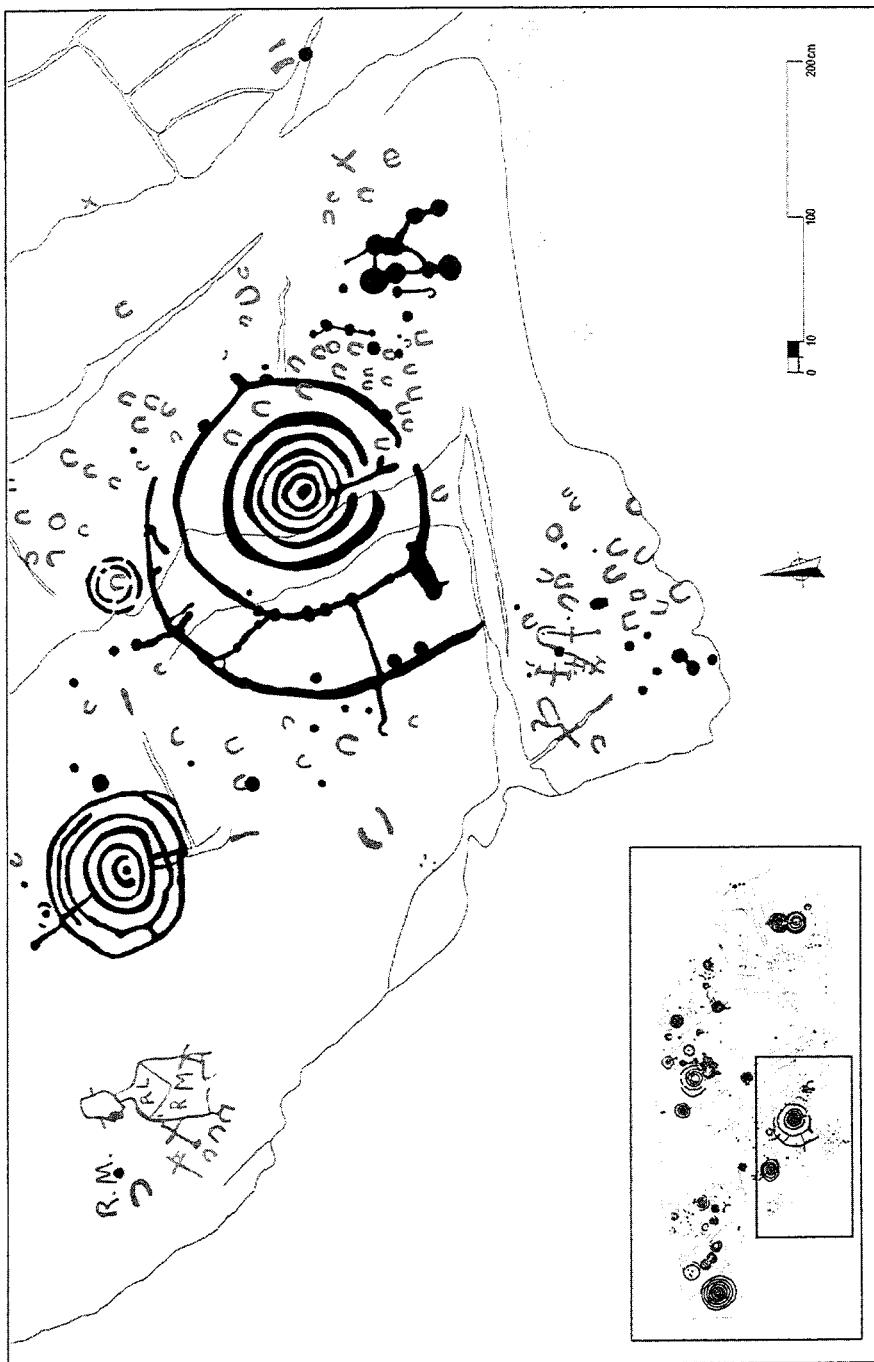

FIGURA 4: Laxe Ferrada. Sector SO.

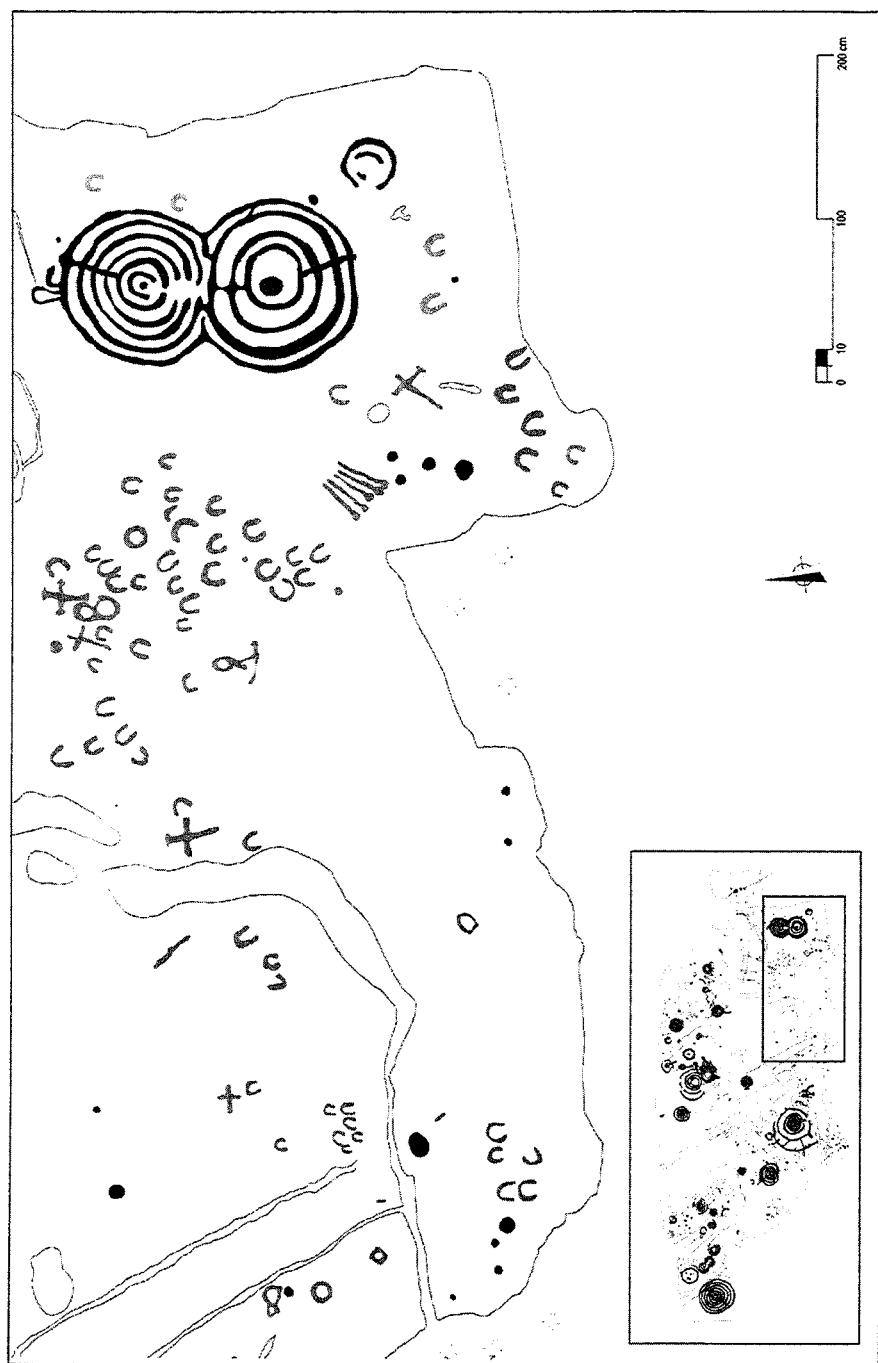

FIGURA 5: Laxe Ferrada. Sector SL.

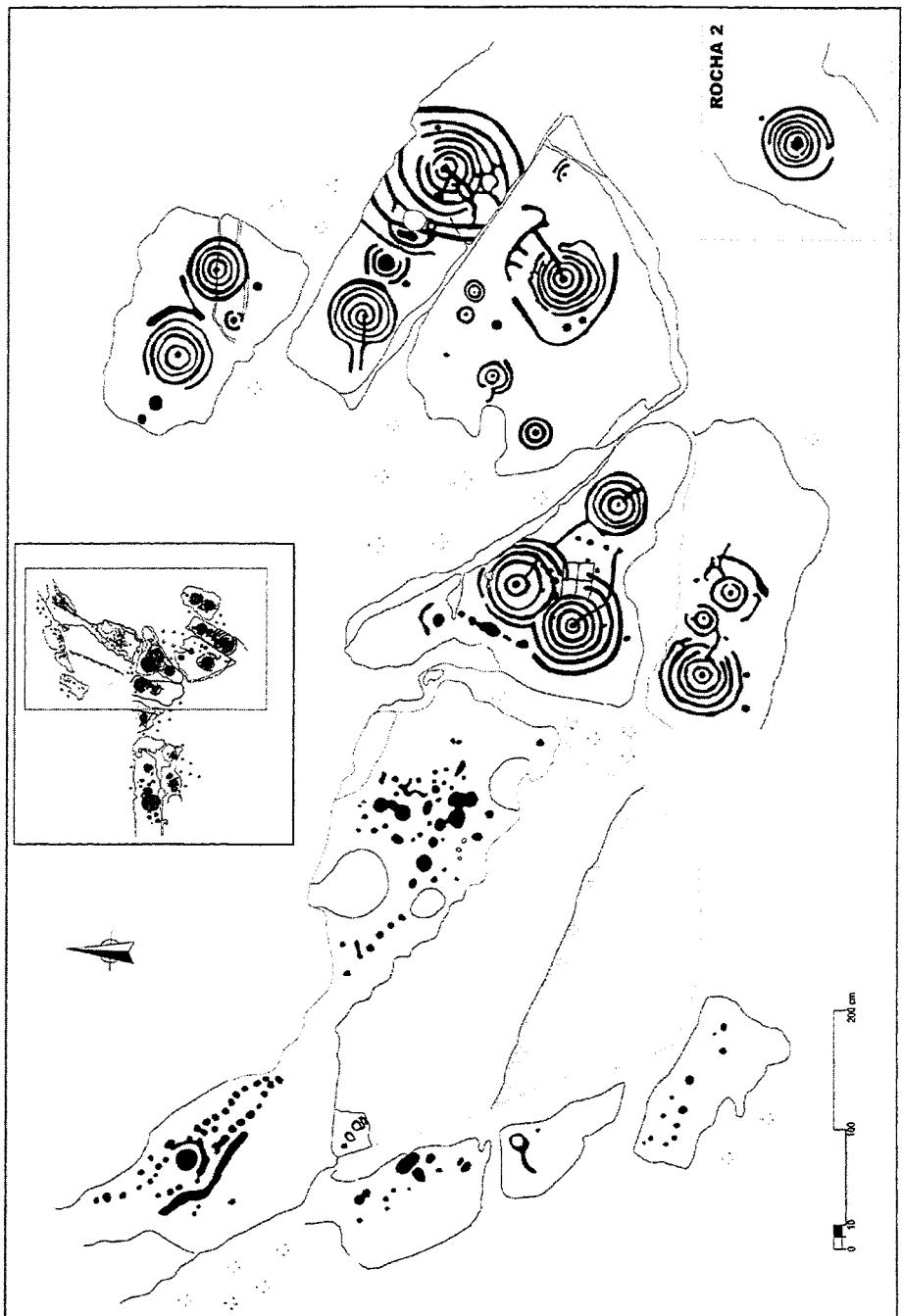

FIGURA 6: Chan da Gurgulla. Sector L.

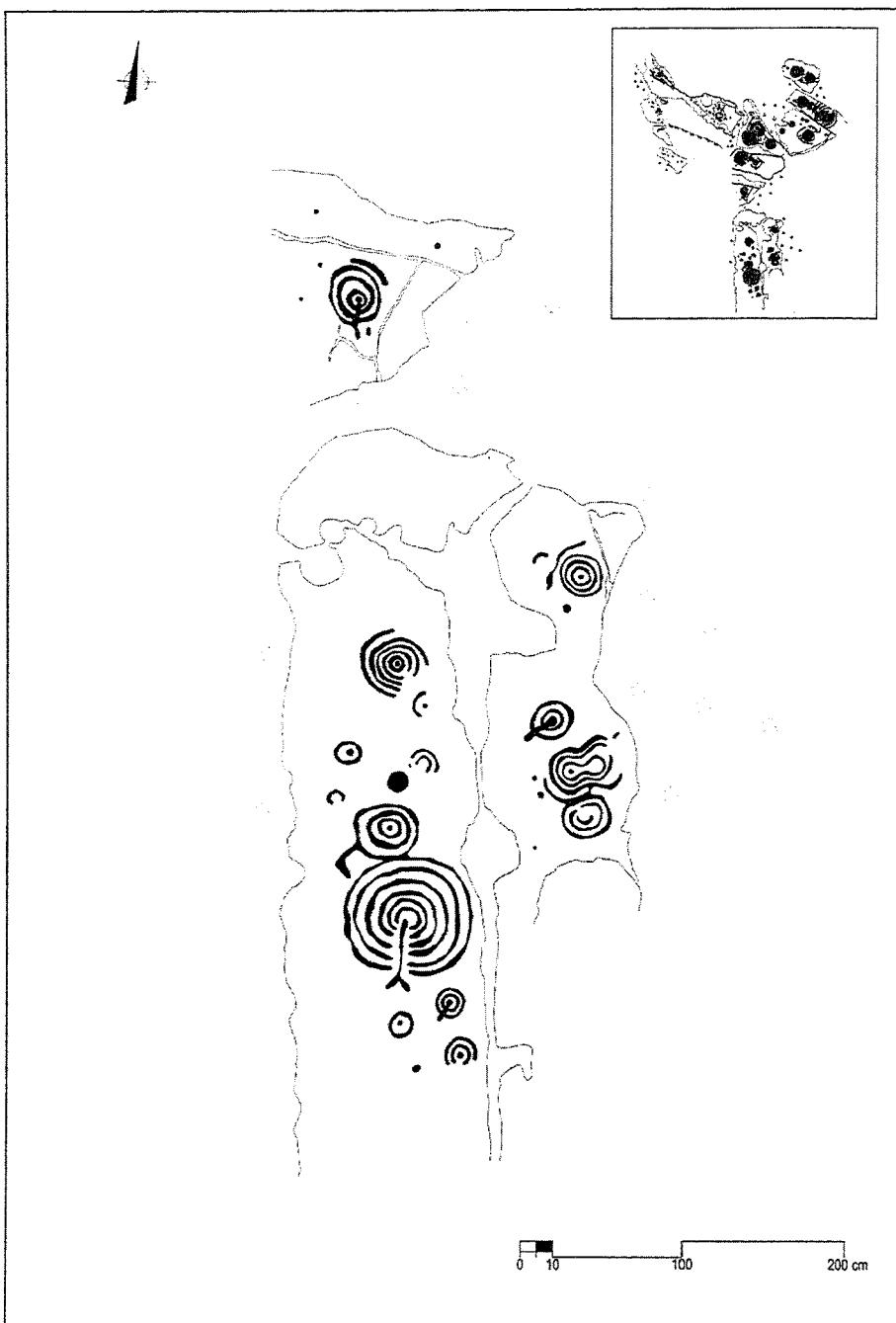

FIGURA 7: Chan da Gurgulla, Sector O.

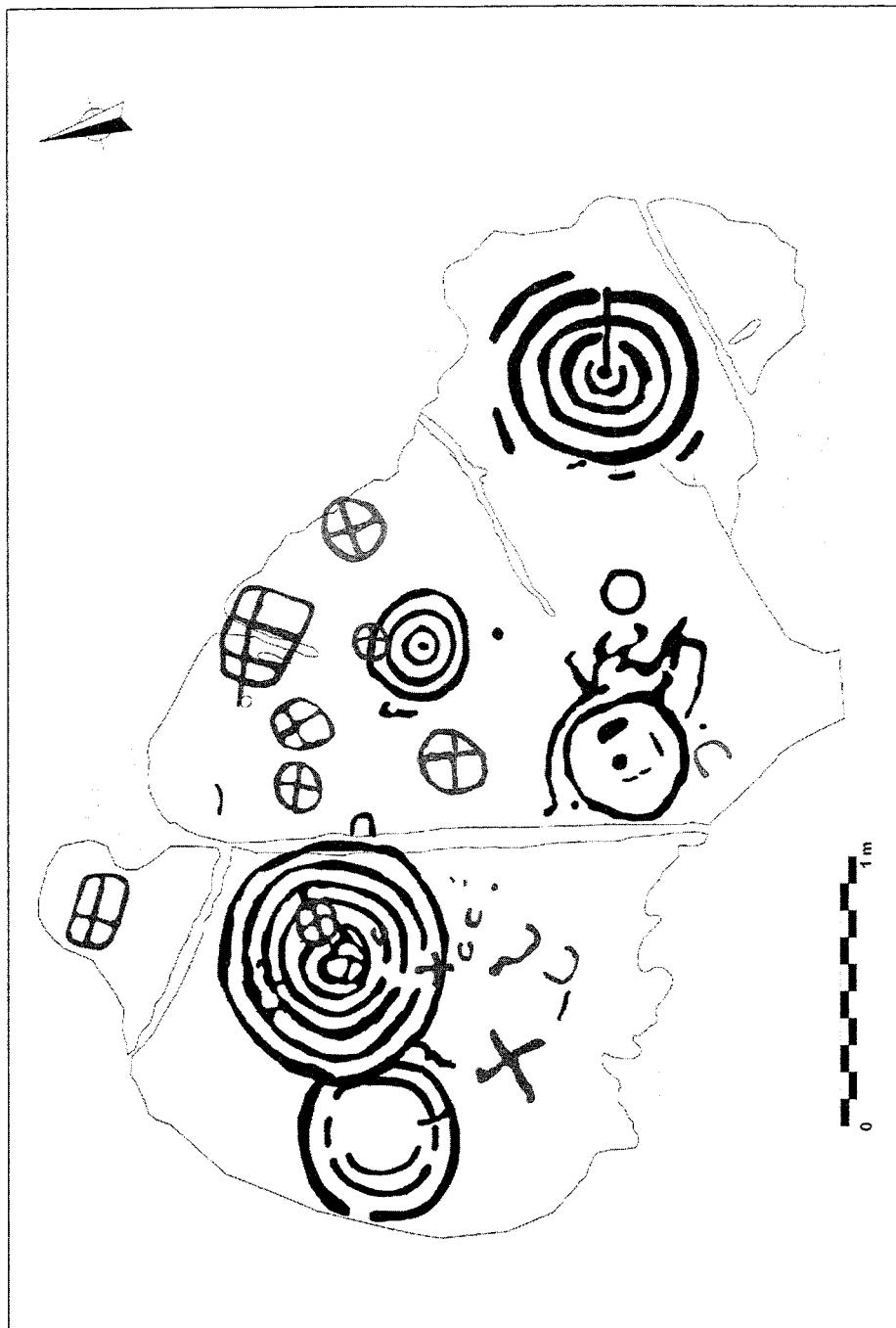

FIGURA 8: Estación 1.

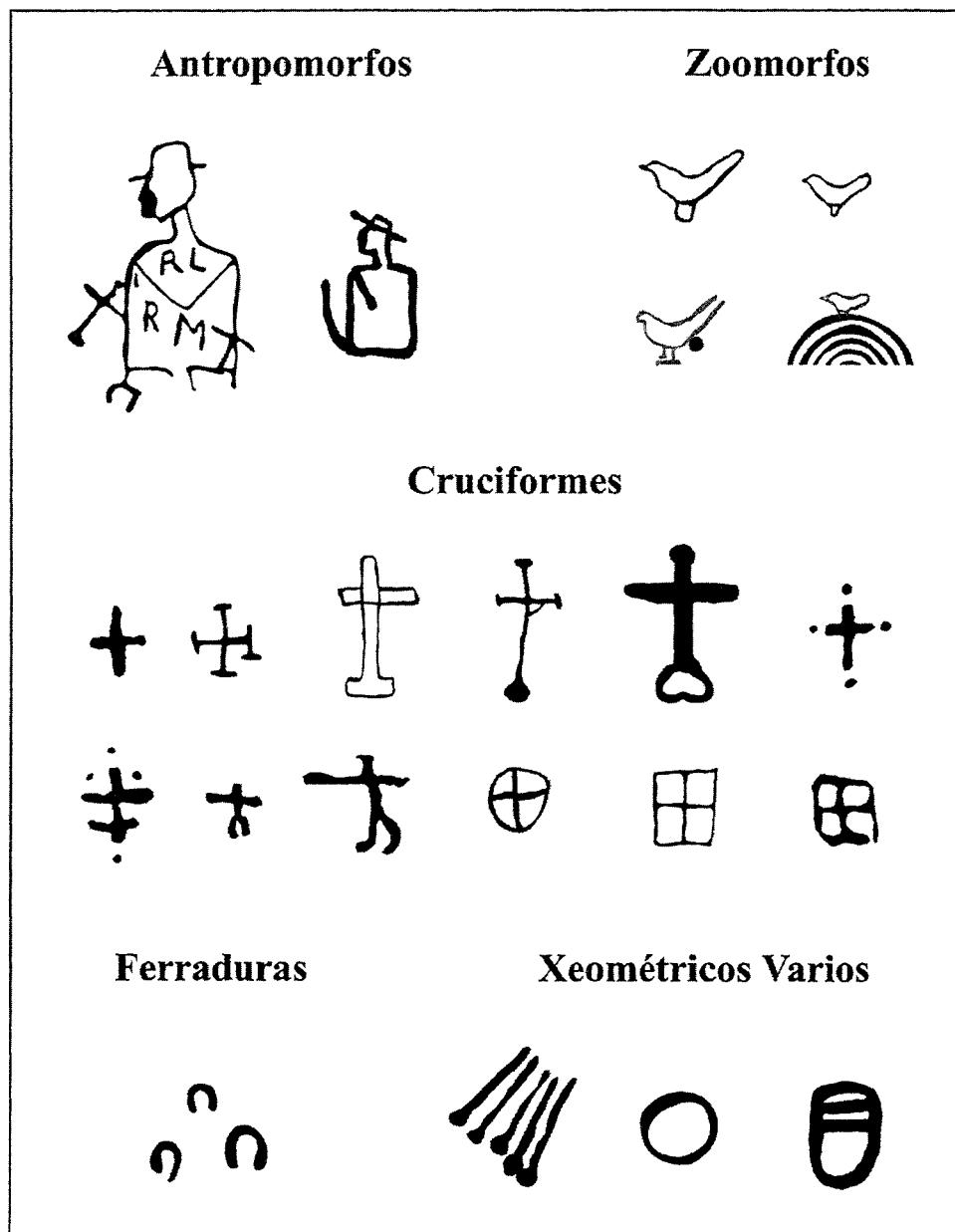

FIGURA 9: Tipoloxía dos motivos históricos documentados nos petroglifos de Campo da Uz.

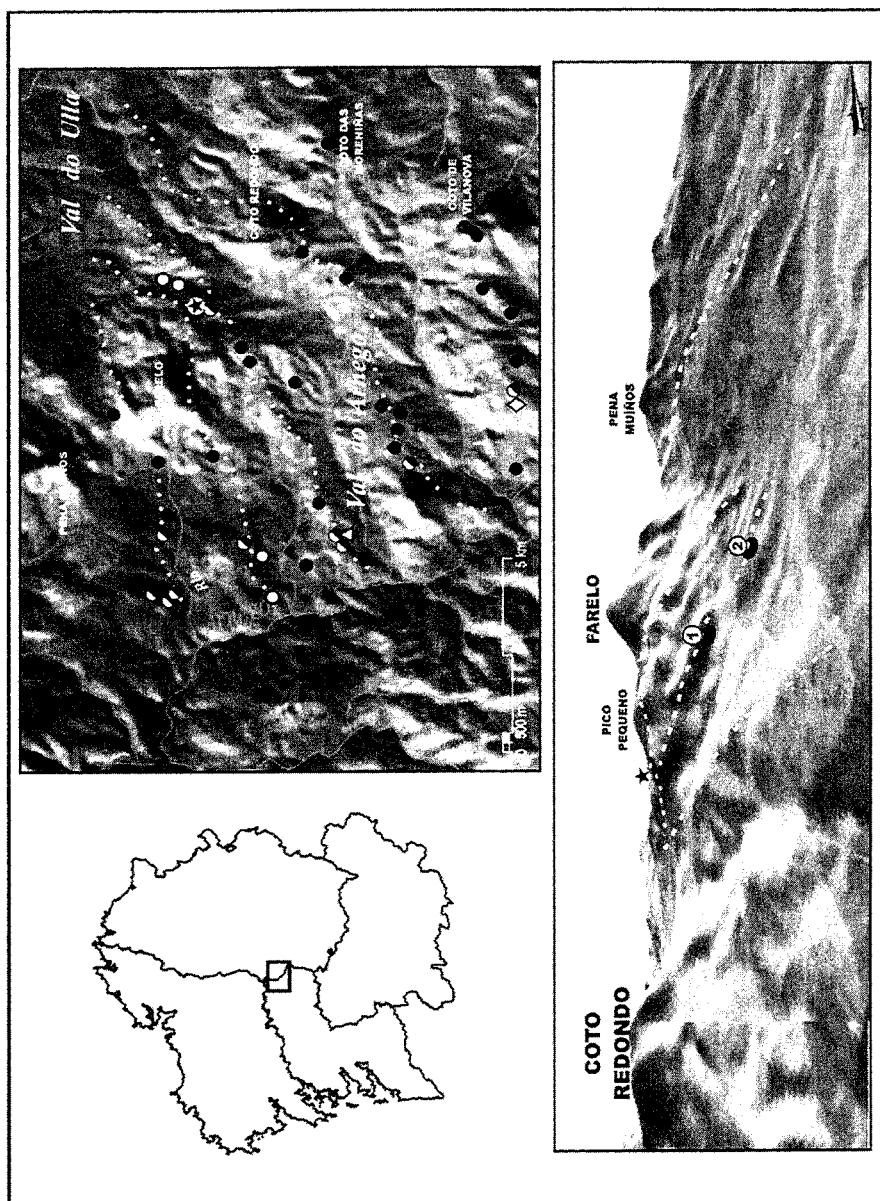

FIGURA 10. Mapa de situación da área de estudio. Mapa da ubicación do Conxunto de Campo da Uz (□); necrópoles megalíticas (~); estacións rupestres (○); necrópoles e petroglifos (○); representacións de armas (Δ) e asentamentos prehistóricos (I) incluíndo as vías de menor custo de tránsito (líneas intermitentes). Mapa tridimensional das portelas e zonas de paso existentes entre os vales do Arnego e o Ulla, incluíndo a situación dos petroglifos de Campo da Uz, Pena dos Chaos e Pena da Moura (1 e 2).

BIBLIOGRAFÍA

- BARANDELA RIVERO, I. e LORENZO RODRÍGUEZ, J.M. (2004) *Petroglifos de Ourense: reflexións a un primeiro reconto da arte rupestre prehistórica na provincia*. Deputación de Ourense.
- BRADLEY, R. (1997) *Rock art and the prehistory of Atlantic Europe*. Routledge. Londres.
- BRADLEY, T.; CRIADO BOADO, F. e FÁBREGAS VALCARCE, R. (1994) «Los petroglifos como forma de apropiación del espacio: algunos ejemplos gallegos». *Trabajos de Prehistoria*, 51 (2), pp. 159-168.
- BRADLEY, T.; CRIADO BOADO, F. e FÁBREGAS VALCARCE, R. (1994/95) «Arte rupestre y paisaje prehistórico en Galicia». *Castrelos*, 7/8, pp. 67-95.
- CASIMIR, M. J. (1992) «The determinants of rights to pasture: territorial organisation and ecological constraints». En M.J. Casimir e A. Rao (Eds.) *Mobility and Territoriality: social and spatial boundaries among foragers, fishers, pastoralist and peripatetics*, pp.153-203. Nova Iorque. Berg.
- CONCHEIRO COELLO, T. e GIL AGRA, D. (1994) «Una nueva zona de arte rupestre al aire libre en el NW: la Península del Barbanza». *Espacio, Tiempo y Forma. Serie I, Prehistoria y Arqueología*, 7, pp. 129-151.
- COSTAS GOBERNA, F. J.; FÁBREGAS VALCARCE, R.; GUITIÁN CASTROMIL, J.; GUITIÁN RIVERA, X. e DE LA PEÑA, A. (2006) «Una panorámica sobre el arte y el paisaje. El final de la ilusión». *Arqueoweb* (Revista Electrónica) 8(1), abril de 2006.
- COSTAS GOBERNA, F.; Novoa Álvarez, P. e ALBO MORÁN, J.M. (1993/94) «Los grabados rupestres de Pena dos Chaos y Pena da Moura en San Fiz de Amarante (Antas de Ulla, Lugo)». *Brigantium*, 8, pp. 263-284.
- CRÍADO BOADO, F. e FÁBREGAS VALCARCE, R. (1994) «Regional patterning among the megaliths of Galicia (NW Spain)». *Oxford Journal of Archaeology*, 13 (1), pp. 33-47.
- FÁBREGAS VALCARCE, R. (2001) *Los petroglifos y su contexto: un ejemplo de la Galicia meridional*. Instituto de Estudios Vírgenes. Vigo.
- FÁBREGAS VALCARCE, R.; RODRÍGUEZ RELLÁN, C.; VILASECO VÁZQUEZ, X.I.; GÓMEZ FERNÁNDEZ, A. e Rodríguez Álvarez, E. (2005) «Descubertas de grabados rupestres na Comarca do Deza: avance preliminar ». *Descubrindo: Anuario de estudios e investigación do Deza*, 7. pp. 253-270.
- FÁBREGAS VALCARCE, R.; GÓMEZ FERNÁNDEZ, A.; RODRÍGUEZ RELLÁN, C.; VILASECO VÁZQUEZ, X.I. (2004) «O megalitismo da comarca do Deza. Resultados e perspectivas». *Descubrindo: Anuario de estudios e investigación do Deza*, 6, pp. 41-54.
- GONZÁLEZ REBOREDO, X. M. (1976) «Petroglifos da provincia de Lugo». *Boletín Auriense*, 6, pp. 57-71.
- MÉNDEZ FERNÁNDEZ, F. (1994) «La domesticación del paisaje durante la Edad del Bronce gallego». *Trabajos de Prehistoria*, 51, I, pp.77-94.
- REY CASTIÑEIRA, Mª J. e SOTO Mª J. (1996) «Una metodología de estudio para los petroglifos: resultados en Laxe da Sartaña». *Galecia*, 14/15, pp. 197-221.
- RODRÍGUEZ ÁLVAREZ, E.; RODRÍGUEZ RELLÁN, C. e FÁBREGAS VALCARCE, R. (2006) «Arqueoloxía do Coto Cornellal (Agolada): tránsito e apropiación simbólica dun espazo». *Descubrindo: Anuario de estudios e investigación do Deza*, 8, pp. 83-100.

- SANTOS ESTÉVEZ, M. (1999) «A arte e a construcción dos territorios na Idade do Bronce en Galicia». *Gallaecia*, 18, pp. 103-118.
- SANTOS ESTÉVEZ, M. (2005) «Sobre la cronología al arte rupestre atlántico en Galicia». Artículo publicado en *Arqueoweb* (Revista Electrónica) 7(2), setembro/diciembre 2005.
- SANTOS ESTÉVEZ, M.; GARCÍA QUINTELA, M.V. e PARCERO OUBIÑA, C. (2007) «Un programa de investigación para el arte rupestre en Galicia». Artículo publicado en *Arqueoweb* 8(2). Xaneiro de 2007.
- SOBRINO BUHIGAS, C. (1935) *Corpus Petroglyphorum Gallaeciae*. Seminario de Estudios Galegos. Santiago de Compostela.
- SOBRINO LORENZO-RUZA, R. e MARTÍNEZ LÓPEZ, J. (1957) «Petroglifos de la comarca de Lalín». *Cuadernos de Estudios Galegos*, 12, pp. 29-52.
- VILLOCH VÁZQUEZ, V. (1995) «Monumentos y petroglifos: la construcción del espacio en las sociedades constructoras de túmulos del Noroeste Peninsular». *Trabajos de Prehistoria*, 52. Vol. 1, 39-55.
- VILLOCH VÁZQUEZ, V. (1999) *La configuración social del espacio entre las sociedades constructoras de túmulos en Galicia, estudios de emplazamiento tumular*. Tese Doutoral lida na Facultade de Xeografía e Historia da USC. Inédita.